

THEMA 56 - KERAMIEK 1 : BAKSTEEN

De verschillende componenten van een begraafplaats worden wel eens aangeduid met de kleuren **rood** voor bouwwerken, **groen** voor aanleg, beplanting, inrichting, **grijs** voor graftekens en **blauw** voor waterpartijen.

Dit thema gaat over de component **grijs**: graftekens. De kleur grijs bepaalde in het verleden vaak het beeld van een begraafplaats door het veelvuldig gebruik van grafte-

Helmond - R.K. Hortsedijk

kens van Belgische hardsteen en kunststeen (cementbeton). Tegenwoordig is de kleur zwart vaak overheersend vanwege het gebruik van graniet. Maar daarmee gaat men voorbij aan allerlei andere materialen, die gebruikt zijn en gebruikt worden voor het grafteken.

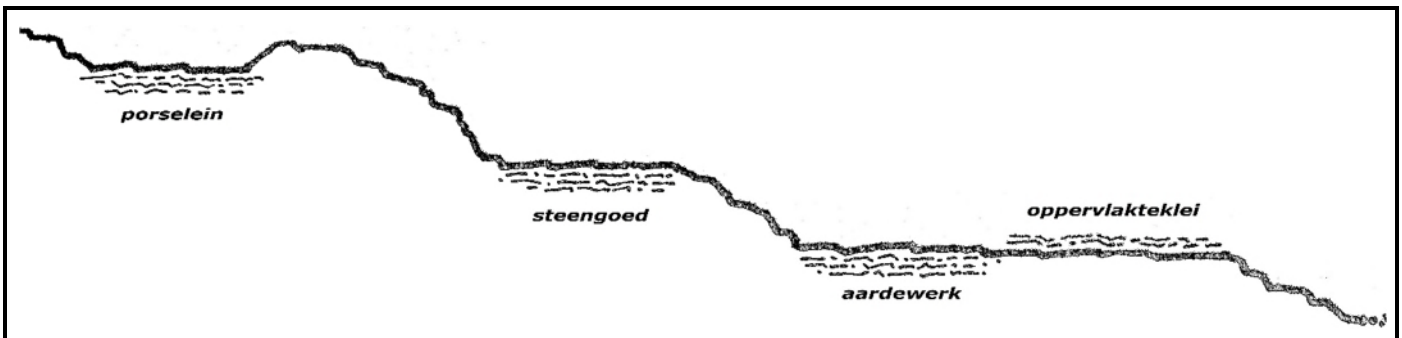
Dit thema gaat specifiek over het materiaal van grafmonumenten, dat **keramiek** wordt genoemd en dat allerm minst de kleur grijs heeft.

INLEIDING

aarde wordt keramiek

Het begrip keramiek is ontleend aan het Griekse κεραμῖς (keramos), dat leem of pottenbakkersaarde betekent. Het is de algemene term voor producten op basis van klei, die één of meer keer

in een oven zijn gebakken op temperaturen tussen 600 - 1500° C. In onderstaand schema staan globaal de vindplaatsen en de verwerking van de verschillende kleiprodukten weergegeven.

PORSELEIN	STEENGOED	AARDEWERK	GROFKERAMIEK
geen verontreiniging	licht verontreinigd	sterker verontreinigd	sterk verontreinigd
1280 - 1300+ °C	1220-1280 °C	1020 - 1160 °C	980 - 1020 °C
zeer sterk	sterk	niet sterk	redelijk sterk

Er zijn een viertal hoofdtypes, van laag naar hoog: grof keramiek, aardewerk, steengoed en porselein. Het bakproces verloopt over het algemeen in twee etappes: biscuitbak en glazuurbak.

Biscuit is keramiek dat slechts eenmaal zonder glazuur is gebakken. Het product wordt voorzien van glazuur en daarna nogmaals (bijna altijd op een hogere temperatuur) gebakken.

keramiek op begraafplaatsen

Het meest gebruikte materiaal op begraafplaatsen voor graftekens is natuursteen. Minder in gebruik zijn kunststeen, hout, metaal, glas, kunststof en keramiek.

Keramiek doet pas vrij laat zijn intrede op begraafplaatsen en dat heeft twee oorzaken.

De eerste oorzaak is het feit, dat pas na de funeraire revolutie op de grens van de 18^e naar de 19^e eeuw onze huidige vorm van begraafplaatsen met individuele graftekens is ontstaan.

En de tweede belangrijke oorzaak van de late introductie van keramiek op begraafplaatsen ligt in het gegeven, dat keramiek zich pas in het begin van de 20^e eeuw begint te ontwikkelen tot een autonome kunstvorm. Daarvoor (en ook daarna) was er sprake van functioneel keramiek, dus ge-

bruiksgoed in de vorm van potten, vazen, schalen e.d. Aanvankelijk was die kunstvorm nog pottenbakkerskunst met de nadruk op de decoratie door andere stooktechnieken en glazuureffecten, maar uiteindelijk werd de potvorm losgelaten en werd de pottenbakkerskunst keramiek en die pottenbakker keramist.

Bij keramiek op een begraafplaats kan het gaan om een totaal grafteken, uitgevoerd in keramiek, of om een keramisch object bij of op het graf. Eén van de eerste keramische toepassingen waren de ovale porseleinen fotootjes.

Uiteraard bleef het ambacht van functioneel pottenbakken ook bestaan, al werd het vaak industrieel. En ook daarvan vinden we producten op de begraafplaats in de vorm van bloempotten.

I. GROFKERAMIEK : BAKSTEEN

Grofkeramische producten zijn van klei gebakken bouwmaterialen: bakstenen en dakpannen. Vaak wordt baksteen ondergebracht onder kunststeen, feit is dat baksteen van (oppervlakte)klei wordt gebakken en derhalve onder keramiek valt. De klei is rivierklei of zeelei. In Nederland wordt vooral rivierklei gebruikt.

De ontwikkeling van de gebakken bouwmaterialen vindt zijn oorsprong in het gebied tussen Eufrat en Tigris in Mesopotamië. Het waren de Romeinen die deze vorm van bouwen tot grote bloei brachten. Na de val van het Romeinse Rijk

verdween deze kennis en pas in de middeleeuwen werd de draad door de kloosterlingen weer opgepakt, gevolgd door de overheid die het brandrisico in grote steden met veel houten huizen wilde beperken.

In Nederland hebben sinds het begin van onze jaartelling honderden steen- en pannenbakkerijen bestaan. Eerst onder de Romeinen en na een lange afwezigheid weer vanaf het midden van de 12e eeuw. Rond 1879 waren er zeker 880 steenbakkerijen in Nederland, daarna nam het aantal geleidelijk aan af.

A. BAKSTEEN OP NEDERLANDSE BEGRAAFPLAATSSEN: UNIEKE GRAFMONUMENTEN

Op begraafplaatsen staat de component rood voor bouwwerken: poortgebouwen, beheerders- of doodgraverswoning, lijkenhuisjes, muren, aula's, kapellen, urnenwanden, e.d. Veel van die bouwwerken, zeker in Nederland, zijn gebouwd van baksteen en belegd met dakpannen.

Maar dit artikel gaat over grafmonumenten van (grof)keramiek, in dit geval vooral van baksteen. Omdat in Nederland weinig tot geen natuursteen voorkomt, is de keuze voor baksteen een voor de

hand liggende keuze. Toch is er voor het plaatsen van een bakstenen grafteken nooit veel animo geweest. Er bestaan geen begraafplaatsen met louter bakstenen grafmonumenten, op de meeste begraafplaatsen vind je helemaal geen, op sommige één of enkele en op begraafplaatsen in een regio met baksteenfabrieken opvallend meer grafmonumenten van baksteen. Je komt echter geen identieke grafmonumenten van baksteen tegen, elk monument is uniek.

veel variatie

Havelte - Algemene Begraafplaats

Helmond - R.K. Molenstraat

Helmond - R.K. Hortsedijk

kleisamenstelling: rode en/of gele baksteen

Bakstenen zijn er in allerlei soorten, te beginnen bij de kleisamenstelling, die ook de kleur van de steen bepaalt: ijzerhoudende klei geeft de baksteen na het bakken een rode kleur en kalkhoudende klei meer een gele kleur; maar ook andere kleuren zijn mogelijk: allerlei tinten grijs, oranje, zwart, bruin en paars.

Het ruwe of gladde oppervlak van de rechthoekig gevormde steen hangt af van het maakproces: de steen uit de vormbak, ambachtelijke (handvorm) of industrieel of de steen uit de strengpers of extrusiepers. Hoe meer geperst hoe gladder.

Het formaat van de steen: Waalformaat (210 x 100 x 50 mm) is de standaardmaat in Nederland, maar ook andere maten worden gebruikt.

Dan is er het metselverband, dat is de manier waarop of het motief waarin de stenen zijn gemetseld: halfsteens-, ketting-, wildverband, enz. Bakstenen worden het meest ongeglazuurd (biscuit gebakken) gebruikt, maar ook geglazuurde bakstenen komen voor; het glazuur kan bestaan uit bv. zoutglazuur of gekleurde glazuren.

Maar de opvallendste variaties worden veroorzaakt door het ontwerp en de vormgeving.

Geldrop-St.Jozef (voor) Geldrop-St.Jozef (achter) Gerwen-De Huikert Ruinerwold-Blijdenstein
metselverbanden: halfsteens horizontaal - fantasie - combinatie - halfsteens verticaal

vormgeving

Er zijn bakstenen grafmonumenten, die lijken op bloembakken zonder een opstand aan de achterzijde of met een eenvoudig opstandje. Soms is het grafteken heel apart vormgegeven, zoals op de Nederlands Hervormde begraafplaats in Elsendorp of op het parochiekerkhof St. Clemens in Hulsel.

Geldrop-Prot.Begraafplaats Elsendorp-NH Begraafplaats Vossenberg Hulsel-Parochiekerkhof St.Clemens

Maar bij de meeste achterwandjes is aandacht besteed aan de vormgeving: een vierkante of rechthoekige vorm, een mijtervorm, boogvorm of kruisvorm, de vorm van een gevel van een huis of een kerk. Op of in die achterwand wordt de tekstplaat aangebracht, een kruis of andere decoraties.

Beek-Ubbergen Eindhoven-Martinus Eindhoven-Calixtus Helmond-Hortsedijk Waalre-Willibrordus

Lieshout-Servatius Lieshout-Servatius Nijmegen-Daalseweg Haarlem-Kleverlaan Riethoven-Willibrordus

In Helmond-stad liggen drie rooms-katholieke begraafplaatsen, waarop een behoorlijk aantal bakstenen grafmonumenten voorkomen. Dat zou kunnen komen, omdat in Helmond van 1912-1963 een steenfabriek was, die zich uitsluitend toegedeed op de fabricatie van bakstenen. Nu staat hier restaurant De Steenoven aan de Steenovenweg. Er tegenover ligt de R.K. Begraafplaats O.L. Vrouw ten Hemelopneming aan

de Hortsedijk, waar zich een achttal bakstenen grafmonumenten bevinden. Eens waren er meer, want het grafmonumentje in de vorm van een kerkje (zie introfoto) is helaas al geruimd. Ook op het Leonarduskerkhof aan de Wethouder Ebbenlaan en vooral op de R.K. Begraafplaats St. Lambertus aan de Molenstraat staan bakstenen grafmonumenten. Opvallend is dat de meeste de vorm hebben van een kapelletje.

R.K. Begraafplaatsen Helmond - kapelletjesvorm met (2-4-5) en zonder (1-3) geglaazuurde bakstenen

Er zijn ook grafmonumenten, waar naast baksteen diverse andere materialen in of op zijn verwerkt, zoals ijzeren hek, granieten zerk, bronzen decoraties, stenen beeld of gietijzeren kruis.

Aalst-Alg. Begraafplaats Breda-Zuylen H. Landstichting Lieshout-Servatius Sterksel-Catharina

Bergeijk - Protestantse begraafplaats De Bucht: de stoel van Barentsen

P.A. Barentsen (1876-1939) was van 1903-1916 als huisarts werkzaam in Bergeijk, geliefd bij het 'gewone volk', maar weggepest door de elite. Hij kwam op voor de gewone mensen en had veel aandacht voor de slechte hygiëne en grote kindersterfte. Hij publiceerde veel in tijdschriften en schreef brochures over de gezondheidszorg. In 1935 verscheen zijn boek *Het Oude Kempenland* met talloze sociologische en medische schilderijen over deze streek.

Hij verzette zich tegen het drankmisbruik, maar dat was helemaal tegen het zere been van de plaatselijke elite, waarvan enkelen zelf clandestiene drankstokerijen hadden. In 1916 verliet hij met zijn vrouw teleurgesteld Bergeijk. Na zijn dood werd hij op zijn wens hier begraven. Met dubbeltjes en kwartjes werd een monument voor hem bij elkaar gespaard en opgericht: in baksteen is een grote stoel uitgebeeld, omdat hij 'een stoel in de hemel' had verdiend. Qua tekst staat er enkel zijn sterfjaar 1939 op. Zijn zetel staat aan de kop van de begraafplaats, van daaraf kun je de hele begraafplaats overzien. Dat betekent ook dat dit het enige graf is dat niet georiënteerd is, maar precies andersom ligt, gericht op het westen. Zo kan dokter Barentsen bij het Laatste Oordeel de protestantse gemeente 'dirigeren'!

grote grafmonumenten in baksteen: grafkapellen, mausolea, grafkelders en familiegraven

Bij de bouw van grote grafmonumenten is het gebruik van baksteen een voor de hand liggend materiaal, zeker in Nederland. Maar ook daarvan wordt minder gebruik gemaakt dan je zou verwachten. Je zou ze ook kunnen scharen onder de component rood voor bouwwerken op begraafplaatsen. Maar omdat het hier niet gaat over functionele gebouwen, maar specifiek over graf-

monumenten, vallen ze daar niet onder. Ze hebben de vorm van grafkapellen, mausolea, grafkelders en familiegraven. Ze staan over het algemeen op begraafplaatsen, hoewel ze ook een enkele keer zelfstandig kunnen voorkomen, zoals het mausoleum van de familie van Abbe in Eindhoven.

Enkele voorbeelden.

*Bilthoven - Brandenburg
grafkelder fam. Nanninga*

*Den Haag - Barbara
familiegraf Vos*

*Dordrecht - Essenhof
grafkelder E. de Joncheere*

*Eindhoven - Joris
grafkapel fam. Smitz*

*Eindhoven
Mausoleum van Abbe*

*Eindhoven - Catharina
grafkapel fam. Smits van Oijen*

*Mierlo-Hout - Lucia
monumentenmuur*

*Oosterhout - N.H. Begraafplaats
grafmonument Wijnandts van Stein*

*Driehuis - Westerveld
familiebegraafplaats Vissering*

Algemene begraafplaats Tegelen

Hoezeer de aanwezigheid van rivierklei en de verwerking daarvan tot grofkeramische producten als bakstenen en dakpannen zijn invloed heeft gehad op een begraafplaats, wordt nergens duidelijker geïllustreerd dan op de Algemene Begraafplaats in Tegelen.

De naam Tegelen is afgeleid van het Latijnse *tegula*, dat dakpan betekent, maar er is ook verwantschap met het woord *tichel*, de oude naam voor baksteen.

In Tegelen is in elk geval van oudsher klei gewonnen voor de grofkeramische industrie. Rond 150 n. Chr. zetten de Romeinen hier de eerste productieplaatsen op voor het maken van *tegelae*, een soort platte dakpannen. In 1250 werden *kloostermoppen* geproduceerd: bakstenen van 32 x 16 x 8 cm. Vanaf 1550 kwam de rode baksteen in zwang, vooral na verboden om hout als te brandbaar bouw materiaal te gebruiken. In 1812 telde Tegelen drie grofkeramische bedrijven, in 1968 beleefde deze industrie haar hoogtepunt met 20 bedrijven en 2000 werknemers,

die jaarlijks 500 miljoen kilo klei verwerkten. Door de toenemende concurrentie van goedkopere materialen als beton en kunststof bleven er maar enkele bedrijven over.

In de glorie tijd werd het economische en sociale leven in Tegelen beheerst door een klein aantal rijke fabrikantenfamilies van kleiwaren. Grote villa's, die her en der in Tegelen staan en grotendeels zijn uitgevoerd in baksteen, getuigen er nog van.

Maar het zijn vooral de monumentale fabrikantengraven op de Algemene Begraafplaats, die de industriële welvaart van het dorp weerspiegelen en die uitgevoerd zijn in keramiek of gietijzer. Drie van deze grafmonumenten staan op de Rijksmonumentenlijst: familiegraf Cremers-Kurstjens (1923), familiegraf Teeuwen (1930) en familiegraf Kurstjens (1939). De grafmonumenten bevinden zich alledrie op een groot oppervlak met een achterwand, ombouwmuren, (hoek)pijlers en bloembakken in rode en gele, geglaazuurde en ongeglaazuurde bakstenen en zijn voorzien van keramische reliëfs van terracotta.

familiegraf Cremers-Kurstjens

familiegraf Teeuwen

familiegraf Kurstjens

Piet Peters

Van bakstenen grafmonumenten is meestal niet de ontwerper of maker bekend. Op deze begraafplaats komen we een aantal malen de maker tegen, die zijn werk heeft gesigneerd met een baksteen met zijn naam: Piet Peters. Piet Peters (1889 - 1950) was een kunstschilder en beeld-

houwer uit Tegelen. In zijn sieraardewerkbedrijf *Petri* maakte hij beelden en grafmonumenten van sieraardewerk. Het graf van de familie Kurstjens uit 1939 werd door hem ontworpen. En er

staan op deze begraafplaats nog een aantal werken van hem, hieronder nog drie ontwerpen.

Bovenstaande grafmonumenten zijn niet alleen van baksteen, maar wel van keramiek. Hieronder

staan 6 (van de 15) bakstenen grafmonumenten, o.a. met hout, steengoed of glasmosaïeken.

Algemene begraafplaats Venlo

Tegelen ligt sinds 2001 in de gemeente Venlo. Tussen de Algemene Begraafplaats in Tegelen en die in Venlo ligt twee kilometer. Het is dan ook niet verwonderlijk dat we in Venlo soortgelijke

grafmonumenten vinden als in Tegelen, waaronder een aantal waarin baksteen het belangrijkste materiaal is. Er staan hier zeker vijf werken van Piet Peters.

hierboven vier werken van Piet Peters

B. BAKSTEEN OP EUROPESE BEGRAAFPLAATSEN: ZELDZAAM

In Europa is het gebruik van baksteen als grafmonument niet gebruikelijk. Men beschikt over eigen groeven met natuursteen: Belgische hardsteen, Duitse zandsteen, Slowaakse kalksteen, Italiaans marmer om maar een paar te noemen. Slechts een enkele maal zagen we een eenvoudig

grafteken met een grofkeramisch product. In Augsburg staat op het Katholischer Hermanfriedhof een kapelletje met dakpannen en op het Protestantischer Friedhof een monument van baksteen. In Montecatini Terme zijn twee graven bedekt met bakstenen en tegels.

Duitsland - Augsburg

Italië - Montecatini Terme

Bij grotere bouwwerken, zoals grafkapellen of familiegraven in arcadegalerijen wordt vaker gebruik gemaakt van baksteen. Soms wordt het misschien wel gebruikt, maar als het dichtgepleisterd is, is het niet zichtbaar.

In Italië, waar het familiegraf nog vaak bestaat

uit het 'laatste' huis, zou je vaker baksteen verwachten en ook in de arcadegalerijen, maar er is geen baksteentje te zien. Uitzondering is het Cimitero Il Monumentale in Milaan, waar de galerijen met familiegraven zijn opgebouwd uit rode baksteen en witte 'speklagen' van natuursteen.

Hannover - Engesohde

Lübeck - Burgtor

Tallinn - Siselinna

Asti - Cim. Urbano

Milaan - Cimitero Il Monumentale

Ravenna - Il Cimitero Monumentale: *mattoncini rossi*

Dat je na je dood verhuist, wordt nergens duidelijker dan op de monumentale begraafplaats van Ravenna. De begraafplaats staat vol met 'laatste' huizen, waarin de familie weer bij elkaar komt na de dood: vrijstaande huizen in diverse vormen en maten, maar ook rijtjeshuizen met luxaflex en gordijntjes voor de ramen.

De begraafplaats dateert uit 1817, maar kreeg in

1879 zijn huidige aanzien met een poortgebouw en grote galerijen in Lombardische stijl. Opvallend is dat niet alleen de gebouwen zijn opgetrokken uit *mattoncini rossi* = rode baksteen, maar ook veel 'laatste' huizen. Waarom is hier zoveel baksteen gebruikt? Omdat Ravenna vlak bij zee ligt en er veel zeeklei is, grondstof voor grofkeramische producten?

arcadegalerijen

poort

ossarium

straatjes met 'laatste' huizen (boven) en rijtjeshuizen (onder) met luxaflex en gordijntjes

